

Zajímavý a také poněkud záhadný motýl vztyčnořitka vzácná

Fauna bezprostředního okolí větších měst byla u nás studována nadšenci často již od počátku 19. století. Byly tak někdy zaregistrovány druhy, které z našeho území vymizely dříve, než mohly být nalezeny ve vzdálenějších a zachovalejších končinách. Ve spojení s brněnskou motýlí faunou je takovým druhem pozoruhodná vztyčnořitka vzácná (*Pygaera timon*). V tomto příspěvku shrnujeme a komentujeme dostupná fakta o nálezech druhu na Brněnsku, aniž bychom měli v úmyslu jakkoli znevažovat údaje našich předchůdců.

Vztyčnořitka vzácná je poměrně pestře zbarvený noční motýl s rozpětím křídel 35–45 mm (obr. na 3. str. obálky), systematicky patří do čeledi hřbetozubcovití (Notodontidae). Je rozšířená od jihovýchodního Švédska, Finska a severovýchodního Polska (obr. 2) na východ přes celou severní část Asie až do Japonska, ale všude je považována za velkou vzácnost. Tu má vyjadřovat již vědecký druhový název *timon*, podle jména aténské mizantropa Timona, který nenáviděl lidi a většinu života strávil v ústraní. Poměrně zavalitá, šedavě zbarvená housenka se vyvíjí na osice (*Populus tremula*), méně často na jiných druzích topolů (obr. 1 a 3). Dospělci se objevují v jedné generaci od května do počátku července.

V r. 1815 se podařilo brněnskému entomologovi Franzi J. Kupidovi chytit pár vztyčnořítek na okraji Brna. Od té doby se vedou diskuze o věrohodnosti tohoto i následujících nálezů a vůbec o pravděpodobnosti výskytu druhu na Moravě. Stavovský vrchní účetní Franz Josef Kupido (1786–1863) se věnoval studiu motýlů brněnského okolí v prvních desetiletích

19. století (viz např. Skala 1928). Sám své nálezy nepublikoval, naštěstí alespoň zpracoval soupis zjištěných druhů s konkrétními nalezišti a poznámkami k biologii některých z nich, který využili jeho následovníci. Kupidova poměrně dobře zachovaná entomologická sbírka je uložena v depozitářích Moravského zemského muzea na zámku v Budišově a najdeme v ní také jednoho samce vztyčnořítky vzácné. Exempláře ve sbírce bohužel nejsou opatřeny lokálními údaji, což v tehdejší době nebylo zvyklostí, a protože Kupido získával motýly z různých míst Evropy i jiných částí světa, může původ uloženého jedince vyvolávat pochybnosti.

O výjimečném nálezu se F. J. Kupido svěřil příteli, vídeňskému entomologovi Ferdinandu Ochsenheimerovi (1767–1822), od kterého se dozvídáme podrobnější informace. Místem nálezu byly prý Lužánky dne 12. května 1815 (dnes park uprostřed Brna, tehdy zbytek lužních porostů podél říčky Ponávky asi 1 km severně od města), Kupido vztyčnořitky sklepal ze spodních větví lípy. Sameček byl již silně poškozený (starší imaga motýlů mají opotřebova-

1 Vztyčnořitka vzácná (*Pygaera timon*) na historické tabuli z obsáhlého díla Fischera de Waldheim Entomographie de la Russie z r. 1823. Jde patrně o nejstarší publikaci, která popisuje způsob života a zachycuje housenku, kuklu a živnou rostlinu tohoto druhu.

2 Biotopem vztyčnořítky vzácné jsou vlhčí smíšené lesy tajgového typu se zastoupením osiky. Nám nejbližší se vyskytuje v severovýchodním Polsku, např. v širším okolí Bělověžského pralesa, odkud pochází snímek z r. 2000.

ná křídla apod.), samička pěkná (ale samec uložený v Kupidově sbírce je téměř perfektní, viz obr. 4). Samička nakladla vajíčka, z nichž se za 14 dní vylíhly housenky. Ty odmítaly veškerou nabízenou potravu (hostitelská rostlina tehdy ještě nebyla známa) a zakrátko uhynuly (Ochsenheimer 1816, str. 202). Přestože sám F. J. Kupido i jeho následovníci prezentovali tento nález vztyčnořítky jako první na Moravě, F. Ochsenheimer již ve třetím svazku svých Motýlů Evropy v r. 1810 (str. 225 až 226) zmiňuje, že originál pro obrázek v původním Hübnerově popisu tohoto druhu byl chycen na Moravě, večer v osvětlené místnosti. Ale Jacob Hübner (1803) v popisu uvádí, že vlastní druhu je Laponsko, Moravu nezmiňuje. Odkud věděl Ochsenheimer již v r. 1810 o výskytu na Moravě, když Kupido chytí první dva jedince až o pět let později? A jen on znal moravský původ Hübnerova jedince, kdežto sám autor popisu nikoli?

O rok později (1816) chytí Kupidův přítel Färben Klassen ze Zábrdovic (dnes brněnská čtvrť) další pár v lesích u Řečkovic – „na místě, kde převládaly mladé buky a bylo jen málo osik“. Z pozdějších zdrojů se dozvídáme, že v tomtéž roce prý sklepal Kupido u Jehnic (severozápadní okraj Brna) ze spodní větve osiky dosud neznámou housenku této vztyčnořítky. Ale jak ji určil? V té době ještě nebylo povědomí ani o hostitelské dřevině a housenky dalších druhů vztyčnořítek jsou si velmi podobné. Nebo až po vylíhnutí motýla zjistil, jaké měl štěstí? O tom již ale

3

4

5

6

7

8

3 Housenka vztyčnořitky vzácné je podobná housenkám druhů vztyčnořitek rodu *Clostera* žijících na našem území. Ve srovnání s nimi bývá monotónněji šedě zbarvená a je poněkud zavalitější. Housenka na fotografii byla vychována z vajíček pocházejících z jižního Finska. Foto Z. Valchář

4 Sameček vztyčnořítky vzácné uložený ve sbírce Franze J. Kupida (1786–1863) v depozitářích Moravského zemského muzea na zámku v Budišově je velmi zachovalý. Jde o jedince chybného v r. 1815? Podle dobových zdrojů měl být silně poškozený.

5 až 8 V České republice se vyskytují čtyři druhy příbuzných vztyčnořitek, se kterými by snad mohlo dojít k záměně se vztyčnořitkou vzácnou. Také se vyvíjejí na topolech, případně na vrbách, všechny jsou ale menší a méně kontrastně zbarvené.

Jsou to vztyčnořítka vrbová (*Clostera anastomosis*, obr. 5), v. rudoskvřnná (*C. curtula*, 6), v. osiková (*C. pigra*, 7) a v. topolová (*C. anachoreta*, 8). Snímky Z. Laštůvky, pokud není uvedeno jinak

nikde neinformuje. Následující rok jej v létě navštívil F. Ochsenheimer a společně několik dní pátrali po housenkách, ale všechny jejich snahy zůstaly neúspěšné. Uběhlo téměř 50 let a motýla přes veškeré snahy znovu nikdo nechytil. Friedrich Schneider (1861) v obsáhlém díle o motýlech okolí Brna se na Kupidovy nálezy této vztyčnořítky dívá s nedůvěrou („měla se vyskytovat“), zmiňuje ji jen pod čarou a nezahrnuje do brněnské fauny. Připomeňme, že F. Kupido tehdy ještě žil, znali se a na jiném místě o něm Schneider píše jako o svém příteli.

Dne 11. května 1865 podnikli brněnští entomologové nadporučík Adalbert Vierterl a Franz Wildner exkurzi do okolí Soběšic. Prvnímu z nich se podařilo nedaleko hájenky U Jezírka nalézt dalšího jedince vztyčnořítky vzácné. Ale máme tu znovu zvláštní okolnosti. Byla to samička, již značně poškozená, která právě kladla vajíčka na kmeni buku (Wildner 1866). Je velmi nepravděpodobné, že by samička nočního motýla kladla vajíčka za dne, a už vůbec ne na nepatřičnou hostitelskou rostlinu. V záznamu z Wildnerovy přednášky o tomto nálezu pro členy brněnského přírodovědného spolku je ovšem uvedeno, že dokladový jedinec byl účastníkem pre-

zentován. Ale mohl být skutečně ve velmi špatném stavu a obtížně rozpoznatelný, nebo nikdo z přítomných nebyl odborníkem, aby determinaci potvrdil, nebo vyvrátil.

Heinrich Doleschall (1909) našel na osikách v r. 1879 u Soběšic dvě housenky, ale není jasné, jestli je dochoval v motýly a mohl tím určení potvrdit. Kromě toho uvádí z Brněnska větší počet druhů motýlů, jejichž výskyt je na Moravě téměř vyloučen, již současníci proto brali Dolešchalovy údaje s rezervou. Sám ještě uvádí, že počátkem 80. let chytil pan Fritz Hoffmann jednu samičku v Pisáreckých lesích. Hugo Skala (1912) doplňuje nález dalšího jedince „nějakým“ sběratelem z Králova Pole, o kterém ví jen z doslechu a motýla sám neviděl. Konečně poslední nález jednoho samce, učiněný brněnským sběratelem Zdenko Zelezným koncem května 1913 (publikoval r. 1915), je opět nejasného charakteru. Zelezny se totiž zabýval jen denními motýly a právě vztyčnořítka vzácná představuje jediný noční druh, jehož ulovení zveřejnil.

Celkem tak existují různé spolehlivé informace o osmi motýlech a třech housenkách tohoto druhu, nalezených v letech 1815–1913 v bezprostředním okolí

Brna. Za spolehlivé lze snad považovat Kupidovy a Klassenovy nálezy z let 1815 a 1816, ostatní vyvolávají menší nebo větší pochybnosti. Nesmíme opomenout ještě jednu zmínku o vztyčnořitce vzácné na Moravě – jednu vztyčku z Olomouce nabízí k prodeji pan Schmack (v r. 1911) na str. 109 časopisu Internationale Entomologische Zeitschrift. Ze Slovenska jsou k dispozici nespolehlivé informace o výskytu v Prešově a ve Vysokých Tatrách. Neexistují ani historické nálezy v jižnějších nebo západnějších částech Polska, které by ukazovaly na někdejší rozšíření směrem k našemu území. Brněnské nálezy vztyčnořítky vzácné tak asi zůstanou trvale spojeny s určitými nejasnostmi. Šlo o dálkový výsadek (antropogenní, přirozený) s následnou populací, přežívající až do počátku 20. století, nebo jen s přechodným výskytem na počátku 19. století a pozdější „nálezy“ již byly snahou entomologů o oživení památných časů a zviditelnění brněnské fauny? Nebo někdejší areál druhu skutečně zasahoval dále na jihozápad, ale v jiných oblastech v době 19. století (a dříve) druh unikl pozornosti?

Seznam použité literatury uvádíme na webových stránkách Živý.